

Turkish Studies

Volume 13/5, Winter 2018, p. 29-44

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12819>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Aralık 2017

✓ Accepted/Kabul: Mart 2018

👤 Referees/Hakemler: Prof. Dr. Muna YÜCEOL ÖZEZEN –
Yrd. Doç. Dr. Özkan UZ

This article was checked by iThenticate.

ANADOLU'DA KONUŞULAN ARAP DİYALEKTLERİ ÜZERİNE AVRUPA VE TÜRKİYE'DE YAPILAN ÇALIŞMALAR*

Yaşar ACAT**

ÖZET

Türkiye’de konuşulan birçok dilden biri olan Arapça, farklı lehçeleriyle değişik inanç ve kültüre sahip birçok topluluk tarafından konuşulmaktadır. Hiç şüphesiz bu alanda yapılmış veya yapılacak yerli ve yabancı çalışmalar olası dil/lehçe ölümünün önüne geçilmesine ve bir değer olarak çok kültürlülüğün, çok dilliliğin korunması ve geliştirilmesine kısmen de olsa katkı sağlayacaktır. Bu yönüyle de çok kültürlü, çok dilli dokuya sahip Adana, Hatay, Mersin Şanlıurfa, Mardin, Siirt, Şırnak Batman, Bitlis, Muş ve diğer illerde yaşayan Arapların konuştukları Arap diyalektleri 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalıların dikkatini çekmiştir. Bu diyalektler üzerine Albert Socin, Haim Blanc, Hans-Jurgen Sasse, Otto Jastrow, George Grigore, Werner Arnold, Shabo Talay, Ablahad Lahdo, Bo Isaksson, Stephan Procházka gibi yabancı araştırmacılar tarafından çalışmalar yapıldı.

Bu makale, Avrupalılar tarafından yapılmış olan Anadolu’daki Arapça lehçelerle ilgili çalışmaların literatür taramasını amaçlamaktadır. Çalışmanın kapsamı Avrupa ülkelerinde yapılan araştırmalarla sınırlandırılmamış, bu kapsamda son yıllarda Türkiye’de konuşulan Arapça lehçeler ile ilgili yapılmış ve Türkçe dilinde yayınlanmış, Türk bilim insanlarının eserleri de dâhil, ulaşabildiğimiz araştırmalarla ilgili kısa tanıtım ve referans bilgilerinin de verilmesi hedeflenmiştir. Bir literatür taraması olan bu çalışma da bu ihtiyaca cevap verebilme adına atılmış bir adımdır. Bu alanda çalışacak genç akademisyenler böylece bu kaynakların güçlü ve zayıf yanlarını daha iyi analiz etme şansı yakalamış olacaklardır.

* Bu makale, 30-31 Ekim 2017 tarihlerinde Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü tarafından düzenlenen “Uluslararası Ortadoğu Kongresi -Dil, Tarih ve Edebiyat” isimli bilimsel toplantıda sözlü olarak sunulan bildirinin geliştirilmiş hâlidir.

** Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı, e-mail: yasaracat@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Arapça, Arapça Lehçeler, Anadolu, Literatür, Avrupa, Türkiye’de Konuşulan Diller.

THE STUDIES IN EUROPE AND TURKEY ON THE ARABIC LANGUAGE DIALECTS SPOKEN IN ANATOLIA

ABSTRACT

Arabic, one of the numerous languages spoken in Turkey, is spoken by many communities of different religions and cultures with different dialects. Undoubtedly, the local and international carried out, or to be carried out, in this field will contribute to avoiding the possible extinction of a language/dialect, and contribute to the protection and development of multiculturalism and multilingualism as a value, even if it is to a certain extent. From this aspect, Arabic dialects of Arabs living in Adana, Hatay, Mersin Şanlıurfa, Mardin, Siirt, Şırnak Batman, Bitlis, Muş and other provinces, which have multicultural and multilingual structures, have attracted Europeans' interests from the second half of the 20th century. Several foreign researchers such as Albert Socin, Haim Blanc, Hans-Jurgen Sasse, Otto Jastrow, George Grigore, Werner Arnold, Shabo Talay, Ablahad Lahdo, Bo Isaksson, and Stephan Procházka have conducted studies on these dialects.

This article aims to carry out a literature search about the works of the Europeans regarding the Arabic dialects in Anatolia. The scope of this research was not limited to the studies conducted in European countries. In this context, it was aimed to give brief introduction and reference information about the studies that we have reached, carried out in the recent years, including the works of Turkish scholars published in Turkish, on the Arabic dialects spoken in Turkey. This study, which is a literature review, is also a step aiming to meet that need. The young scholars studying in this field would have a chance to analyze better the strong and weak sides of those resources.

STRUCTURED ABSTRACT

The Anatolian land, which is among the most important civilizational centers of the old world, has been a geography where various cultures have been blended throughout the history. This unprecedented geography embracing different cultures with multiple colors stands as the most magnificent region around the world with its composition. In this region, religiously, linguistically, and ethnically diverse groups have lived together in justice and peace since ancient times, and each community has been able to maintain their culture –the whole tangible and intangible values- till today. This geography, which has been the country of several nations and home to different life styles, was exposed to the Muslims’ flow particularly after the Islamic conquests. Under the authority of Seljukians, Beyliks and Ottomans, all ethnic groups, whether Muslim or not, kept their own life style in addition to a common identity. Besides the Turkish language comprising a pillar of this common identity, the local languages used as the mother tongue are present. One of these

local languages is Arabic no-doubt. The Arabic language is spoken by over 400 million people. It is spoken in 20 countries that are Morocco, Algeria, Mauritania, Tunisia, Libya, Egypt, Sudan, Somalia, Saudi Arabia, Kuwait, Bahrain, Qatar, Oman, Yemen, Jordan, Syria, Iraq, Lebanon, Djibouti, and the United Arab Emirates, in a vast region stretching from the western Asia to the North Africa.

In addition to these countries, the Arabic language is spoken limitedly as the mother tongue in the eastern, southern, and southeastern regions of Turkey including the cities of Hatay (Antakya), Mardin, Siirt, Muş, Şırnak, Batman, Gaziantep, Diyarbakır, Şanlı Urfa, Adana (Centre, Akkapı, Kozan), and Mersin (notably in Tarsus). This language has been passed down through generations orally among the Arabs living on these lands during the centuries. The inability to transcribe the Arabic language spoken by the local people into text due to certain reasons leads to the presence of elements in the dialects on these regions, and the dialects to encounter the danger of extinction by differing in terms of structure and especially vocabulary from other Arabic dialects under this impact. In fact, the dialect studies in the Arabic language history emerged in the early periods as a result of the efforts invested in comprehending properly the Quran. The studies on the ancient Arabic dialects had started with the examination of various recitations (qiraat) types of Quran, compiling a few literary book relics, and collecting foreign words. Thereby, it was understood that the differences between dialects are considerable, and these differences are analyzed under multiple sections such as phonetics, syntagmatics, and lexicon. Consequently, the differences in the ancient Arabic dialects were not interpreted as a degeneration of language, but a progress and development. However, as it was mentioned above, the studies of that kind should be regarded as the works done in order to explain the inconceivable words in the Quran and comprehend the ambiguous expressions. The piece entitled "*Nebzetün min Lügati'l-Elsineti's-Selâse*" authored by Erzurumlu İbrahim Hakki, a preeminent scholar lived in the Ottoman period, should be reminded among the studies on the Arabic dialects spoken in Turkey. The point making this piece important for us is that this piece includes various expressions from the Arabic dialects spoken around Siirt. This piece prepared on certain issues involves approximately five thousand words. Contrasting with the contemporary dictionaries, Ibrahim Hakki used the local languages also. He used the Tillo Arabic dialect, the Kurdish language, and the Erzurum accent in this dictionary prepared in the languages of Arabic, Farsi (Persian), and Ottoman.

Since 1880, several foreign researchers such as Albert Socin, Haim Blanc, Hans-Jurgen Sasse, Otto Jastrow, George Grigore, Werner Arnold, Shabo Talay, Ablahad Lahdo, Bo Isaksson, and Stephan Procházka have conducted studies on the Arabic dialects spoken in the various parts of Turkey. These researchers comprised mainly of linguists authored the works on vocabulary meaning the whole consisting of idioms, proverbs, and diverse utterance patterns, in addition to the topics such as phonetics, syntax, morphology. The unfamiliarity with these publications in our country and their disconnection lead us to do the present literature review. In the first section of the study, the studies conducted by the Western scientists on the Arabic dialects spoken in Anatolia are compiled and assessed. It is well-known that the literature reviews are highly

demanded, and are supported by both scientists and scholars from various fields, since the toughest problem the scholars encounter is the difficulty to find information and resource at an adequate level while doing research. In the second section of the study, the local resources about the Arabic dialects spoken in Anatolia are compiled and presented briefly. At this point, one of the remarkable issues is that these studies done by the foreign researchers on the Anatolian Arabic dialects cause the Turkish researchers to be interested in that field. Several researchers such as Mahmut Ağbaht, Mehmet Şayır, Mehmet Şirin Çıkar, Muna Yüceol Özezen, Yaşar Acat, Abdulhadi Timurtaş, Yusuf Özcan, Faruk Akkuş, Davut Orhan, Mehmet Yılmaz, Ahmet Abdülhadioğlu, Abdülhakim Önel have also conducted studies in this field. It is discovered that a limited number of studies has been done in our country and most of them have been done in recent years.

The Institutes of Living Languages established recently within various universities have partially contributed to the increase of researches in this field. “I. International Symposium on the Arabic Dialects Spoken in Turkey and Its Oral Literatures” organized by the Institute of Living Languages in Mardin Artuklu University in 2013 and the scientific event entitled “International Workshop on the Siirt Arabic: Its Past, Present, and Future” arranged by the Institute of Living Languages in Siirt University in 2016 are the first in this field.

This study, which is a literature review, is also a step aiming to meet that need. The young scholars studying in this field would have a chance to analyze better the strong and weak sides of those resources. Such kind of reviews is important not only for those who have started to make a research, but also for anybody interested in those publications.

In conclusion, it can be claimed that compiling the local and foreign studies in this field by a literature review should be considered to be a crucial stage for researches. Such kind of study would facilitate the job of researchers and contribute to create more qualified publications in the future. Because a literature review done improperly would lead researchers to waste, time and be unable to reach an adequate content. The present study done in order the studies in the field of Arabic dialects spoken in Turkey to be conducted better compiles the foreign and local studies in this field and aims researchers to do research more efficiently.

Keywords: Arabic, Arabic Dialects, Anatolia, Literature, Europe, The Language Spoken in Turkey

1. Giriş

Anadolu yüzyıllardır Babiller, Asurlular, Hattiler, Urartular, Lidyalılar, Persler gibi birçok milleti potasında eritmiş ve onlar için sığınacakları bir liman haline gelmiştir. Bu topraklar, Rum, Ermeni, Süryani ve Arab'ı bu coğrafyanın etnik şekillenmesinde önemli bir unsur haline getirmiştir. Lazlar, Kürtler, Araplar, Zazalar ve Müslüman olan olmayan diğer etnik gruplar da Türklerin hakimiyeti ile varlıklarını bu coğrafyada sürdürmüşlerdir. Son yüzyıllarda ise Balkanlardan ve Kafkaslardan gelen Çerkez, Gürcü, Arnavut, Boşnak, Bulgar, Sırp, Hırvat gibi Türk kökenli olmayan gruplar da Anadolu'yu kendilerine yurt edinmişlerdir (Aka, 2012: 293). Bütün bu tarihî ve coğrafi hareketliliklere bağlı olarak Anadolu'da farklı yaşam tarzları, inanış biçimleri ve etnik gruplar bir

arada bulunmuştur. Bu makalemizde bu zenginliğin önemli bir unsuru olan ve Anadolu'da konuşulan Arap dialektleri üzerine yapılmış yerli ve yabancı çalışmalara yer vermeye çalışacağız.

Günümüzde 400 milyonu aşkın insan tarafından konuşulmakta olan Arapça, Sami dil ailesine mensuptur. Batı Asya'dan Kuzey Afrika'ya kadar çok geniş bir alanda; Fas, Cezayir, Moritanya, Tunus, Libya, Mısır, Sudan, Somali, Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Amman, Yemen, Ürdün, Suriye, Irak, Lübnan, Cibuti ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi toplam yirmi farklı ülkede konuşulmaktadır. Arapça, zikredilen yirmi ülkenin yanı sıra Türkiye'nin Hatay (Antakya), Mardin, Siirt, Bitlis, Muş, Batman, Şırnak, Gaziantep, Kilis, Şanlıurfa, Diyarbakır, Adana (Seyhan, Karataş) illeri ile Tarsus ilçesi başta olmak üzere Mersin ilinde Arap asıllı Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları tarafından ana dil konumunda konuşulmaktadır. Anadolu'nun zikrettiğimiz farklı yerleşim yerlerinde konuşulan Arap dialektleri genel olarak yerleşik "Suriye-Lübnan Kıyı Dialekti", Suriye bedevî dialekti ve Mezopotamya dialekti olmak üzere üç grupta incelenmektedir. Hatay (Antakya), Adana, Mersin ve Tarsus bölgelerinde Suriye-Lübnan Kıyı Dialekti; Şanlıurfa'da Suriye Bedevî (Çöl) Dialekti; Mardin, Şırnak, Siirt, Muş, Kozluk-Sason (Batman) bölgelerinde ise Mezopotamya Arap dialekti konuşulmaktadır (Alp ve Özcan, 2017: 204). Bu dialektleri şu şekilde de gruplandırabiliriz:

- a. Hatay, Mersin ve Adana gibi yerleşim yerlerinin içinde bulunduğu Doğu Akdeniz'in sahil bölgesinde konuşulan Arap dialektleri
- b. Urfa'dan başlayarak Suriye sınırına kadar uzanan bölgede konuşulan Arap dialektleri
- c. Mardin, Siirt, Diyarbakır, Batman, Bitlis ve Muş vilayetlerinin yer aldığı Doğu ve Güneydoğu'da konuşulan Arap dialektleri¹

2. İlk Lehçe Çalışmaları

Kur'an-ı Kerim, birçok dinî ilmin ortaya çıkmasının ilk sebebi olduğu gibi, filolojik faaliyetlerin başlamasının da en önemli sebebidir. Bizzat Hz. Peygamber (S.A.V.) tarafından Kur'an'ın çeşitli malzemeler üzerine yazdırılmasını, daha sonra ilk halife Hz. Ebû Bekir (r.a.) devrinde dağınık haldeki bu malzemelerin bir mushafta toplanmasını ve üçüncü halife Hz. Osman (r.a.) döneminde de bu mushafın, Kureyş lehçesi esas alınarak çoğaltılmasını Kur'an üzerinde yapılan ilk filolojik faaliyetler olarak niteleyebiliriz. H. II. asırdan itibaren Arap dilbilimcileri, dilsel materyalleri derlemek gayesiyle farklı bölgelerde yaşayan Arap kabilelerini ziyaret ettiler. Bu bölgeleri ziyaret eden alimler, dil kurallarının tespitinde ve sahih lügavî malzemenin toplanmasında fasih Arapların nesir tarzındaki kelâmıyla istişhâd etmişlerdir. Bu istişhâdı geliştirmek için yapmamışlar; kabileleri buldukları konuma, çöle yakınlıklarına veya başka milletlerle münasebetleri ölçüsünde tasnife tabi tutmuşlardır (Cengiz, 2017: 189). Necid, Tihame, Hicaz ve diğer bölgelerde yaşayan Kays, Temim ve Esed gibi kabilelerin lehçelerini derlemişlerdir.² Arap dilinde terkip ve üslûplar üzerinde meydana gelen nahvî te'villerin çok çeşitli olması da bu farklı lehçelere ait malzemenin çeşitliliğinden kaynaklanmaktadır. Görüldüğü üzere Arap tarihçileri ve dilciler Arap lehçelerinden bahsetmiş ve bu lehçelere ait dil malzemesini erken dönemde bir araya getirmeye çalışmışlardır. Dilbilimciler, Arap diline ait kültürü derleme faaliyetleri döneminde kabileler arasında herhangi bir ayırımı gitmeseler de Arap gramerinin usûl ve kaidelerinin tesis edilmeye başlandığı sonraki

¹ "Anadolu Arap Dialektleri" hakkında daha geniş bilgi için bkz. Jastrow, Otto, "Anatolian Arabic", *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. Leiden, 2006, 87-96; Jastrow, Otto, "Arabic dialects in Turkey - towards a comparative typology" *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2006, XVI, s. 153-164. Bu makalenin Türkçe çevirisi için bkz. Jastrow, O., "Türkiye'de Arapça Dialektleri -Karşılaştırmalı Tipolojiye Doğru", (Çev. Muna Yüceol Özezen) *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 24, Sayı 2, 2015, Sayfa 63-74

² Mesela Sibeveyhî "el-Kitâb" adlı eserinde birbirinden farklı lehçeye ait dil malzemesini nakletmiştir. Bkz. Sibeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Mektebetü Hancî, Kahire, 1988. C. I, s. 182, 263, 333.

dönemlerde, kabilelerin konuştuğu lehçelerde fasihlik şartı arayarak bu özelliği taşımayan kabilelere mesafeli durmuşlardır (Ülgen, 2015: 85-86). Netice itibarıyla denilebilir ki eski Arap lehçeleri konusundaki çalışmalar farklı Kur'an-ı Kerim kıratlarının incelenmesi ile az sayıda edebiyat kitapları kalıntılarının biraraya getirilmesi ve yabancı kelimelerin toplanmasıyla başlamıştır. Böylece lehçeler arası farkların dikkate değer olduğu anlaşılmış hatta bu farklar sesbilim, dizgibilim ve sözlük gibi birkaç bölümde incelenmiştir. Sonuçta Arap lehçelerinin gösterdiği farklılık dilde bir bozulmanın göstergesi değil aksine gelişme ve ilerleme olarak yorumlanmıştır (Feriha, 1989: 85-85).

3. Yabancılar Tarafından Anadolu'da Konuşulan Arap Diyalektleri Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Yabancı araştırmacılar Türkiye Türkolojisinin yaklaşık yüz yıldır önemli çalışma alanlarından birisi olan Türkiye ağızları üzerinde önemli araştırmaları yanında Türkiye'de konuşulan diğer diller ve lehçeleri üzerine de öteden beri çalıştıkları görülmüştür.³ Bu bölümde Avrupalılar tarafından Türkiye'de yaşayan Arapların sözlü edebiyatı, diyalektleri ve bu diyalektlerin özellikleri, sözvarlığı, etimolojisi ve diğer dillerle etkileşimi, iki dillilik-çok dillilik bağlamında dil durumları ve problemleri gibi dilbilim konuları ile ilgili yapılmış çalışmaların tarihçesi verilecektir.

Batıda Anadolu'da konuşulan Arapç diyalektleri ile ilgili ilk çalışma 1882 tarihinde Ortadoğu kültürleri üzerine araştırmalar yapan Albert Socin'in hazırlamış olduğu ve Almanca olarak yayınladığı "*Der Arabische Dialekt Von Mosul Und Mardin*" başlığını taşımaktadır.⁴

Bu tarihten itibaren Türkiye'nin değişik bölgelerinde konuşulan Arap diyalektleri ile ilgili farklı ülkelerde birçok çalışma yapılmıştır. Haim Blanc, 1964 yılında yayınladığı "*Communal Dialects in Baghdad*" isimli çalışması ile Mezopotamya'da konuşulan diyalekt farklılıkları hakkında yaptığı araştırmada farklı kategoriler oluşturmuş ve bu coğrafyada konuşulan diyalektlerin "qıltu" diyalektleri ile "gilit" diyalektleri şeklinde bir ayırma tabi tutulabileceğini ifade etmiştir.⁵

Hans-Jurgen Sasse (1971) ise Mardin şehrinin doğusunda yer alan ve Midyat merkez olmak üzere Turabdin⁶ diye isimlendirilen bölgede konuşulan Mhallemi diyalekti ile ilgili "*Linguistische Analyse des arabischen Dialekts der Mhallamiye in der Provinz Mardin (Südsttücke)*"⁷ isimli doktora tezini tamamlamıştır.⁸

Alman dilbilimci ve Sami dilleri üzerine uluslararası üne sahibi Prof. Dr. Otto Jastrow ise 1967-68 tarihlerinde Mardin ve Turabdin bölgesini ziyaret etmiş⁹ ve civardaki yerleşim yerlerine giderek insanlarla görüşmüş olup beraberinde getirdiği ses cihazı ile de seslerini kayıt altına

³ Türkoloji çalışmaları için bkz. Akar, Ali. "Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunu", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume ½, s. 37-53, Fall 2006, s. 38.

⁴ Bu çalışma, alanında ilk olması hasebiyle önem arz etmektedir. Bkz. Socin, A., "Der Arabische Dialekt Von Mosul Und Mardin", *Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C. 36, 1882 (Almanca), s. 238-277

⁵ Arap lehçelerini farklı kategorilere ayırarak yapılan bu çalışma sonraki araştırmacılar için de önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bkz. Blanc, H. 1964. *Communal Dialects in Baghdad*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Harvard Middle Eastern Monographs X)

⁶ Turabdin bölgesinde yaşayan Süryanilerin konuştukları Turoyo diyalekti için ayrıca bkz. Ritter, Hellmut, *Die Volkssprache der syrischen Christen des Tur-Abdin*, Beirut, 1967. Türkiye'nin Güneydoğusunda yer alan ve Turabdin diye isimlendirilen bölgede yaşayan Süryanilerin kullandıkları Turoyo diyalektinin grameri ve sözlüğü üzerine yapılan bir çalışmadır.

⁷ "Türkiye'nin Güneydoğu Bölgesinde Mardin Vilayeti Mhallemi Arapça Diyalektinin Dilbilimsel Çözümlemesi"

⁸ Turabdin bölgesinde konuşulan diller ve lehçeler üzerine çalışma yapmak isteyen araştırmacılar için bu çalışma önemli bilgiler ihtiva etmektedir. bkz. Sasse, Hans-Jurgen. *Linguistische Analyse des arabischen Dialekts der Mhallamiye in der Provinz Mardin (Südsttücke)*. Ph.D. diss., University of Munich, 1971.

⁹ Bu bilgi, 17 - 19 Mayıs 2013 tarihleri arasında düzenlenen "*I. Uluslararası Türkiye'de Konuşulan Arapça Lehçeleri ve Sözlü Edebiyatları Sempozyumu*"na katılan Prof. Dr. Otto Jastrow ile yaptığım röportajdan alınmıştır.

almıştır.¹⁰ Yukarıda da değindiğimiz gibi Jastrow Anadolu'da konuşulan Arap diyalektlerini¹¹ Mardin, Siirt, Diyarbakır ve Kozluk-Sason-Muş şeklinde gruplara ayırmış ve özellikle Mardin grubu ağızları üzerinde durarak bu diyalektin ses yapısının yanı sıra sözdizimi ile ilgili çeşitli örnekler vermiştir (Şayır, 2017: 14). Jastrow, ayrıca Mardin yöresinde konuşulan Arap diyalektinin Mezopotamya diyalektleri grubu ile Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Filistin'de konuşulan Levanten diyalektler grubunun ortasında bulunduğunu ifade ettiği "*The Position of Mardin Arabic in the Mesopotamian-Levantine Dialect Continuum*"¹² isimli bir çalışma daha kaleme almıştır. Anadolu Arap diyalektleri üzerine çok sayıda çalışması olan yazarın belli başlı çalışmaları arasında şunları sayabiliriz:

-*Daragözü - eine arabische Mundart der Kozluk-Sason-Gruppe (Südostanatolien)*. Nürnberg 1973 (Erlanger Beitdige zur Sprach- und Kunst- wissenschaft 46)

-*Die mesopotamisch-arabischen qıtu-Dialekte. Bd. I: Phonologie und Morphologie*. Wiesbaden 1978. *Bd. II: Volkskundliche Texte in elf Dialekten*. Wiesbaden 1981 (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 43,1 and 46,1)

-*The Judaeo-Arabic Dialect of Nusaybin/Qamishli*. In: Paul Wexler, Alexander Borg, Sasson Somekh (eds.): *Studia Linguistica et Orientalia Memoriae Haim Blanc Dedicata*. Wiesbaden 1989, 156-168

-*Aramaische Lehnwörter in den arabischen Dialekten der Südost-Türkei*. In: Stefan Wild u. Hartmut Schild (Hsg.): *Akten des 27. Deutsehen Orientalistentages*, Würzburg 2001, 615-621

-*Arabische Texte aus Kinderib*. Wiesbaden 2003 (Semitica Viva 30)

-*Glossar zu Kinderib (Anatolisehes Arabisch)*. Wiesbaden 2005 (Semitica Viva 36). Sayfa 119

Anadolu'da konuşulan Arap diyalektleri üzerine çalışmış bir diğer önemli isim de Bükreş Üniversitesi Yabancı Diller Bölümü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. George Grigore'dir. Grigore, Jastrow'un izinden giderek Mezopotamya bölgesinde ve özellikle de Mardin ve Bağdat şehirlerinde konuşulan diyalektler üzerine kayda değer çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar içerisinde önemli bir yer tutan eseri ise *L'arabe Parlé À Mardin: Monographie D'un Parler Arabe "périphérique"* dir.¹³ Grigore'un konuyla ilgili diğer birkaç eseri de şunlardır:

- "*L'alternance codique chez les arabes de Mardin (Turquie)*", *L'arabe dialectal, enquêtes, descriptions, interprétations* (Actes d'AIDA 6), Tunis: 159-170.

- George Grigore. 2017. "*Polyfunctional Latin graphemes used in writing the spoken Arabic of Siirt*", in *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* no. 44. Jerusalem: The Institute of Asian and African Studies. The Max Schloessinger Memorial Foundation. 97-108.

- "*La situation linguistique de la communauté arabe de Mardin (Turquie)*", in Marcel Courthiade & Delia Grigore (editori), *O siklărno Gheorghe Sarău: jekh zivipen dino e rromane çhibăqe. Khetanutno Lil k-ol 60 berša lesqe zivimasqe*. București: Editura Universităţii din Bucureşti. 283-290.

¹⁰ 1968 yılında bölgeyi ziyaret eden Jastrow'un bölge insanı ile görüşerek kayıt altına aldığı ses dosyalarına ulaşmak için bkz. <http://www.semarch.uni-hd.de/index.php43?lang=en>

¹¹ Jastrow, "*Anadolu Arapçası*" diye isimlendirdiği Doğu ve Güneydoğu'da konuşulan Arap diyalektleri üzerine uzun yıllar boyunca önemli çalışmalarda bulunmuştur. Bkz. Jastrow, Otto, "Anatolian Arabic", *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, s. 87.

¹² "Mezopotamya-Levanten Lehçe Bütünlüğü Bağlamında Mardin Arapçasının Vaziyeti"

¹³ Derinlemesine ve ayrıntılı bir bakışla Fransızca olarak kaleme alınan bu monografik eserin henüz Türkçe çevirisi yapılmamıştır. Bkz. Grigore, George. *L'arabe parlé à Mardin monographie d'un parler arabe «périphérique»*, Editura Universităţii din Bucureşti, Bucharest, 2007.

- “*Common Features of North Mesopotamian Arabic Dialects Spoken in Turkey*”, Uluslar arası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyum, Şırnak, 2012, s.545-554.

Mardin grubuna dahil edilen ve kendine has birtakım özellikleriyle İdil (Âzah) Süryanileri tarafından konuşulan Arap diyalekti üzerine yapılmış önemli çalışmalardan bir tanesi de Michaela Wittrich tarafından 2001 tarihinde yayımlanan “*Der arabische Dialekt von Azex (Semitica Viva 25 /Wiesbaden)*” isimli çalışmadır. Midyat ve İdile yakınlığı ile bilinen ve şimdiye kadar üzerinde herhangi bir çalışmaya rastlanmamış Hasankeyf Arapçası üzerine Andreas Fink tarafından 2017 yılında yayımlanan “*Der arabische Dialekt von Hasankeyf am Tigris (Osttürkei): Geschichte – Grammatik – Texte – Glossar*” isimli çalışma da kendi alanında önemli görülmektedir.¹⁴

Siirt diyalektiyle ilgili Ablahad Lahdo’nun da “*The Arabic Dialect of Tillo in the Region of Siirt*”¹⁵ ile George Grigore’nin öğrencisi olan Gabriel, Bişuna’nın Bükreş Üniversitesinde doktora tezi olarak hazırladığı “*The Morphosyntax of the North-Mesopotamian Arabic Dialect of Siirt, Turkey*” isimli çalışmaları saymak mümkündür.

Aynı gruba dahil Batman, Bitlis ve Muş vilayetlerinde konuşulan Arapça lehçeler ile ilgili yapılmış önemli çalışmalar da şunlardır:

-Isaksson, Bo, 2005. New Linguistic Data from the Sason Area in Anatolia. In: Éva Agnes Csató, Bo Isaksson, and Carina Jahani, eds. *Linguistic Convergence and Areal Divergence: Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic*. Routledge. New York. 181-190.

-Jastrow, Otto, 1973. *Daragözü: Eine arabische Mundart der Kozluk-Sason-Gruppe (Südostanatolien)*. Nürnberg: Hans Carl.

- Talay, S., 2001. Der arabische Dialekt von Hasköy (Dēr Khāš), Ostanatolien. I. Grammatische Skizze. *Zeitschrift für arabische Linguistik*, 40, 71-89.

-Talay, S., 2002. Der arabische Dialekt von Hasköy (Dēr Khāš), Ostanatolien. II. Texte und Glossar. *Zeitschrift für arabische Linguistik*, 41, 46-86.

-Talay, S., 2011. Arabic Dialects of Mesopotamia. In: Stefan Weninger et al., eds. *The Semitic Languages: An International Handbook*. Berlin: de Gruyter Mouton. 909-919.

Hatay ve Mersin bölgesinde konuşulan ve Levanten grubuna dahil olan Arap diyalektleri konusunda da yabancılar tarafından araştırmalar yapılmıştır. Özellikle ilk olması hasebiyle Harry Stroome’ın kaleme aldığı ve 1991 yılında yayımladığı “*The Arabic dialect of Antakiya*” isimli makalesini zikretmekte fayda vardır.¹⁶ Daha sonraları Werner Arnold özellikle bu bölge üzerine birçok araştırma yaparak buralarda konuşulan diyalektin korunması ve kayda geçirilmesi konusunda şu çalışmaları ile önemli bir katkıda bulunmuştur:

-The Arabic Dialects in the Turkish Province of Hatay and the Aramaic Dialects in the Syrian Mountains of Qalamûn: Two Minority Languages Compared.

-Der Lulav - Ein Text im Arabischen Dialekt der Juden von Iskenderun (Südosttürkei), (2010).

¹⁴ Hasankeyf bölgesinde konuşulan Arap diyalekti hakkında yapılmış en kapsamlı çalışmadır. Bkz. Fink, Andreas. “*Der arabische Dialekt von Hasankeyf am Tigris (Osttürkei): Geschichte – Grammatik – Texte – Glossar*”, (Semitica Viva), Harrassowitz Verlag, 2017.

¹⁵ Lahdo’nun Türkçe’nin Tillo’da konuşulan diyalekte etkisi ile ilgili kaleme aldığı “*Turkish influence on the Arabic dialect of Tillo*” isimli çalışması da bu alanda önemli bilgiler sunmaktadır. Bkz. Lahdo, Ablahad. “Turkish influence on the Arabic dialect of Tillo”, *Turkic Languages*, 2004. 8, 122-137.

¹⁶ Bu bölgede konuşulan Arap diyalektleri üzerine yapılmış bu çalışma sonraki çalışmalara da temel teşkil etmiştir. Bkz. Stroome, Harry. “The Arabic dialect of Antakiya”. *Semitic studies in honor of Wolf Leslau*, ed. Alan S. Kaye, II, 1515–1519. Wiesbaden: 1991, O. Harrassowitz.

-Pausalformen in den Arabischen Dialekten Antiochiens.

-*The Arabic Dialect of the Jews of Iskenderun* (Şayır, 2017: 15).

Prochazka, “*Die Arabischen dialekte der Çukurova*”¹⁷, isimli kitabında Çukurova diyalekti üzerine okuyucuya önemli bilgiler sunmaktadır. Aynı şekilde Gisela Procházka ve Stephan Procházka'nın beraber kaleme aldıkları “*The Arabic speaking Alawis of the Çukurova: The transformation of a linguistic into a purely religious minority*”¹⁸ isimli makale de bu alanda yapılmış önemli çalışmalardandır. Prochazka'nın ayrıca, “*From Language Contact to Language Death: The Example of the Arabic Spoken in Cilicia (Southern Turkey)*” isimli çalışmasını hatırlatmakta fayda vardır.¹⁹

Aynı dil bölgesine dahil olması hasebiyle Kıbrıs'ta konuşulan Arap diyalekti üzerine yapılmış çalışmalardan bir tanesi olan Alexander Borg'un 1985 yılında yayımlanan “*Cypriot Arabic*” isimli eserini de hatırlatmakta fayda vardır.²⁰ Türkiye'nin de içinde bulunduğu Ortadoğu coğrafyasında konuşulan diller ve diyalektler ile ilgili Csató, Isaksson ve Jahani üçlüsünün birlikte kaleme aldığı “*Linguistic Convergence and Areal Diffusion: Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic*” isimli çalışmayı da zikretmekte fayda vardır.²¹

Urfa bölgesinde konuşulan Arap diyalekti üzerine araştırmalar yapan önemli simalardan bir tanesi de hiç şüphesiz Stephan Prochazka'dır. Prochazka, “*Lexial Features Of The Arabic Dialect Spoken in The Harran-Urfa-Region in Southern Turkey*”, “*The Bedouin Arabic Dialects of Urfa*”, “*Interesting Facts on Ancient Mounds – Three Texts in the Bedouin Arabic Dialect of the Harran-Urfa-Region (Southeastern Turkey)*” isimli bildirileriyle bu alanda kaynak teşkil edecek çalışmalar ortaya koymuştur (Önel, 2016: 25-26). Stephan Procházka'nın “*Does geographical periphery imply linguistic periphery? – The examples of the Arabic dialects of Cilicia and Urfa in Southern Turkey.*” adlı çalışması ile de Hatay, Mersin ve Adana gibi yerleşim yerlerinin içinde bulunduğu Doğu Akdeniz'in sahil bölgesinde konuşulan Arap diyalektleri ile komşu bölge olan Urfa'dan başlayarak Suriye sınırına kadar uzanan bölgede konuşulan Arap diyalektlerini ele almıştır.²²

4. Anadolu'da Konuşulan Arap Dialektleri Üzerine Türkiye'de Yapılmış Çalışmalar

Bu çalışmalara geçmeden önce Osmanlı döneminde yaşamış büyük bir alim olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (1703-1771) kaleme aldığı “*Nebzetüin min Lügati'l-Elsineti's-Selâse*” adlı eserini hatırlatmakta fayda vardır. Dokuz bölümlük bu risalede İbrahim Hakkı, bir kelimenin Arapça, Farsça

¹⁷ Bu kitabın tanıtım yazısı için bkz. Muna Yüceol Özezen, “Arapçanın Çukurova Ağızları (Güney Türkiye)”, *Akkültür*, s. 17, ss. 8-9, 2004; Prochazka, Stephan. *Die Arabischen dialekte der Çukurova*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2002.

¹⁸ Arap Alevilerinin konuştuğu Arap diyalekti üzerine yapılmış bu çalışma için bkz. Procházka, Gisela. Procházka, Stephan. “The Arabic speaking Alawis of the Çukurova: The transformation of a linguistic into a purely religious minority” *Linguistic Minorities in Turkey and Turkic-speaking Minorities of the Peripheries*, Edited by: Christiane Bulut. Harrassowitz, Wiesbaden.

¹⁹ Bu makaleyi, Muna Yüceol Özezen Türkçeye çevirmiştir. Geniş bilgi için bkz. Procházka, Stephan; “Dil İlişkisinden Dil Ölümüne: Kilikya'da (Güney Türkiye'de) Konuşulan Arapça Örneği”, (Çev. Muna Yüceol Özezen), *The Journal of Mesopotamian Studies*, C: 2/2, Yaz 2017, s. 181-195. Makalenin orijinal nüshası için bkz. Procházka, Stephan. “*From Language Contact to Language Death: The Example of the Arabic Spoken in Cilicia (Southern Turkey)*” *Orientalia Suecana*, XLVIII, ss. 115-125, 1999, Swedish.

²⁰ Geniş bilgi için bkz. Borg, Alexander. *Cypriot Arabic*, Stuttgart: Steiner, 1985.

²¹ Bu çalışma, mukayeseli dil çalışmaları konusunda kayda değer bilgiler sunmaktadır. Bkz. Csató, Eva Agnes. Isaksson, Bo. Jahani, Carina. *Linguistic Convergence and Areal Diffusion: Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic*, London-New York, 2005.

²² Prochazka bu çalışmasında adı geçen Arap diyalektlerini coğrafik bağlamda da ele alarak birbiriyle mukayese etmiştir. Bkz. Prochazka, Stephan. “Does geographical periphery imply linguistic periphery? – The examples of the Arabic dialects of Cilicia and Urfa in Southern Turkey.” In: *Romano-Arabica*, Bucharest, 2006-07, 109-132.

ve Türkçe karşılıklarını bir arada vermiştir. Risale “*Mecmûatü'l- Meânî*”²³ isimli eserin 218–247 sayfaları arasında bulunmaktadır (Karadeniz, 2006: 47).²⁴ Bu eseri bizim için önemli kılan husus Siirt yöresinde konuşulan Arap diyalektine ait farklı ifadeleri ihtiva etmiş olmasıdır. Belli konularla ilgili olarak hazırlanmış olan bu eser yaklaşık beş bin sözcüğü kapsamaktadır. Zamanında yazılan sözlüklerin aksine İbrahim Hakkı sözlük çalışmasında yerel dilleri de kullanmıştır. Arapça, Farsça ve Osmanlıca hazırlanan bu sözlükte Tillo Arap diyalektini, yer yer Kürtçe ve Erzurum şivesini de kullanmıştır. Bu sözlüğü kayınbiraderi olan Şeyh Mustafa Fani için Farsça ve Osmanlıca’yı öğretmek amacıyla hazırlamıştır.

Anadolu’da konuşulan Arap diyalektleri ile ilgili özellikle Türkiye düzeyinde az sayıda araştırma yapıldığı anlaşılrken bunların büyük çoğunluğunun da son birkaç yılda yapıldığı görülmektedir. Yabancılar tarafından yapılan çalışmalar Türk araştırmacıların da dikkatini çekmiş ve bu konuda araştırma yapmalarına neden olmuştur. Son yıllarda değişik üniversitelerin bünyesinde açılan Yaşayan Diller Enstitüleri de bu alandaki çalışmaların artmasına kısmen de olsa katkı sağlamıştır. Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü tarafından 2013 yılında yapılan “*I. Uluslararası Türkiye’de Konuşulan Arapça Lehçeler ve Sözlü Edebiyatları Sempozyumu*” ile Siirt Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsünün 2016 tarihinde düzenlediği “*Uluslararası Siirt Arapçası Çalıştayı, Dünü, Bugünü ve Yarını*” isimli bilimsel etkinlikleri bu alanda ilk teşkil etmektedir.

Timurtaş, “*el-Hikâyetü'l-‘Arabîyyetu’ş-Şa‘biyye fî Mârdîn*”, “*el-Emsâlu'l ‘Arabîyyetü’ş-Şa‘biyyetu fî Is‘ird*” ve “*el-Üğniyetü'l-‘Arabîyyetu’ş-Şa‘biyyetu fî Is‘ird*” isimli üç çalışması ile Mardin ve Siirt lehçeleri üzerine araştırmalar yapmıştır. M. Şirin Çıkar ve Abdulhadi Timurtaş’ın beraber kaleme aldığı “*Mardin-Ömerli’de Kullanılan Arap Lehçesi Üzerine Dilsel Bir Tahlil*” ile “*Siirt Yöresinde Konuşulan Arapçanın Temel Özellikleri*” başlıklı çalışmalar da bu alanda önemli bir boşluğu kapatmaktadır. M. Şefik Görgin’in “*Arapça Qêltu Lehçesi Siirt Arapçası ‘Arabi’l-Welêye*” ile Necim Gül’ün “*Siirt Arapçasını Kurtarmak*” başlıklı çalışmaları de Siirt’te konuşulan Arap diyalekti üzerine kaleme alınmış diğer çalışmalardır.²⁵ Abdullmuttalip Arpa’nın “*Fasîh (Kur‘ân) Arapça Bağlamında Hatay ve Siirt Ağızları Arasında Bir Değerlendirme*”²⁶ konulu karşılaştırmalı araştırması da bu minvalde zikredilmesi gereken çalışmalardandır.

Şayır, “*Mardin’de Konuşulan Arapça Lehçenin Sesbilgisi, Biçimbilgisi Ve Sözdizim Bakımından İncelenmesi*” isimli doktora çalışması hakkında şunları söylemektedir: “*Mardin’de konuşulan Arapça lehçenin mevcut durumu ile ilgili bütüncül bir betimleme yaparak bu lehçenin*

²³ Bu eser, H 1178 /M 1765 yılında Arapça, Farsça ve Türkçe hem manzum hem de mensur olarak Erzurum’da tamamlanmıştır. Bkz. Karadeniz, Hayrettin, *Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Ahlak Felsefesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006, s. 32.

²⁴ Eserin orijinal nüshasına ulaşmak için bkz. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mecmûatü'l-Meânî (Mecmûatü'l-Hakkı)*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, Diyarbakırlı Said Paşa Vakfı Böl., No: 576.

²⁵ Siirt ve Mardin bölgelerinde konuşulan Arap diyalektleri üzerine yapılmış bu çalışmalar sözlü kültürün kısmen korunması adına büyük önem arz etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Timurtaş, Abdulhadi. “*el-Hikâyetü'l-‘Arabîyyetu’ş-Şa‘biyye fî Mârdîn*”, *ed-Dirâsât*, Sayı:39, Yıl:2014, s. 145-166; Timurtaş, Abdulhadi. “*el-Emsâlu'l ‘Arabîyyetü’ş-Şa‘biyye fî Is‘ird*”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2016, Sayı: 30, s. 89-110; Timurtaş, Abdulhadi. “*el-Üğniyetü'l-‘Arabîyyetu’ş-Şa‘biyyetu fî Is‘ird*”, *Ekev Dergisi*, Sayı: 63, Yıl: 2015, s.411-443; Çıkar, M. Şirin. Timurtaş, Abdulhadi, “*Mardin-Ömerli’de Kullanılan Arap Lehçesi Üzerine Dilsel Bir Tahlil*”, *Uluslararası Ömerli Ömeran ve Çevresi Sempozyumu* 2011, İstanbul, Kent Işıkları Yayınları, 2012, s. 313-415; Çıkar, M. Şirin. Timurtaş, Abdulhadi. “*Siirt Yöresinde Konuşulan Arapçanın Temel Özellikleri*”, *Nüsha*, Yıl: 9, Sayı: 28, 2009, s. 87-112; Görgin, M. Şefik. *Arapça Qêltu Lehçesi Siirt Arapçası ‘Arabi’l-Welêye*, Özel Basım, 2014; Gül, Necim. *Siirt Arapçasını Kurtarmak*, Sage Yayıncılık, Ankara, 2013;

²⁶ Arpa, bu makalesinde, Siirt ve Hatay’da yaşayan Arap kökenli Türk vatandaşlarının konuştukları diyalektlerle Standart Arapçayı ne derece anladıklarıyla ilgili karşılaştırmalı olarak birtakım tespitlerde bulunmaya çalışmıştır. Bkz. Arpa, Abdullmuttalip. “*Fasîh (Kur‘ân) Arapça Bağlamında Hatay ve Siirt Ağızları Arasında Bir Değerlendirme*”, *The Journal of Academic Social Science Studies Dergisi*, Sayı: 31, Yıl:2015, s. 9-19.

Modern Standart Arapçanın yanı sıra bölgede konuşulan Arapça lehçe ve ağızlarla karşılaştırıldığında ne gibi özellikler gösterdiğini derlem temelli bir yaklaşımla ortaya koymaktır. Araştırma kapsam olarak Mardin ve çevresindeki köy ve kasabaları kapsamakta olup bölgeden derlenen örnek ve gözlemlere dayanmaktadır. Lehçenin hem sesbilgisi, hem biçimbilgisi, hem de sözdizimi bağlamında Arapçanın belirgin özelliklerini taşıdığı, Irak ve Suriye'nin yanı sıra Türkiye'de de konuşulan Kuzey Mezopotamya Lehçesi'nin Mardin versiyonu olduğu, sesbilgisi, biçimbilgisi ve sözdizimi açısından kendine özgü özellikler taşıdığı...sonucuna varılmıştır." (Şayır, 2017: IV). Şayır'ın aynı şekilde "el-Emsâlu fi Lehçeti Mârdîni'l-'Arabîyye"²⁷ isimli başka bir çalışması da mevcuttur.

Suçin, "es-Sunâiyyât fi'l-Lehce el-Arabîyye el-Mahkiyye fi Mardin" isimli çalışmasında Mardin'de konuşulan Arap diyalektindeki ikilemeleri tahlil etmiştir.²⁸

Ağbaht ise "Hatay Yerleşik Arap Dialektleri: WALs'e Göre Dil Özellikleri" başlıklı çalışmasında Arap diyalektolojisi alanında önemli veriler sunmaktadır.²⁹ Arnold ve Ağbaht'ın birlikte gerçekleştirdiği "Antakya'nın Dursunlu Köyünde Konuşulan Arap Dialekti" isimli makale, Hatay, Mersin ve Adana diyalektleri grubu hakkında yapılmış önemli bir çalışma olarak görülmelidir.³⁰

Özcan, "Tarsus Arap Dialekti" isimli çalışmasında Tarsus Arap diyalektinin sesbilim, biçimbilim ve cümle bilgisi yönünden temel özelliklerini betimlemiştir (Özcan, 2016).

Bu bölgede konuşulan Arap diyalektleri üzerine yapılmış diğer çalışmalar da şunlardır:

- Alp, Musa. Özcan, Yusuf. "Adana-Akkapı Araplarının Fasih Arapçayı / Kuran Arapçasını Anlama Düzeyleri Üzerine Bir İnceleme", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Nisan-2017 Cilt:9 Sayı:1 (17) s. 203-219.

- Usta, İbrahim. "Türkiye'deki Arap Alevileri (Nusayrî) ve İki Dilliliğin Günlük Hayattaki Etkileri", *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 702-711, Bingöl, 2014

- Yüceol Özezen, Muna. "Çukurova Arapçasına Türkçeden Geçmiş Fiil Kökleri", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt.25, ss.195-214, 2016

- Bağ, Resul. Karahasanoğlu, Songül. "Türkiye'de Yaşayan Arap Alevileri (Nusayriler)'in Etnik Ve Müzikal Kimliği", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar-2015, Cilt: 14, Sayı: 53, s. 48-61.

- Yılmaz, Mehmet. *Adana Kozan İlçesinde Yaşayan Arap Kökenli Vatandaşların Dil Yapılarının İncelenmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2014.

²⁷ Şayır bu bildirisinde Mardin yöresinde kullanılan atasözü ve deyimleri şekil ve içerik bakımından incelemiştir. Bkz. Şayır, Mehmet. "el-Emsâlu Fi Lehçeti Mardîni'l-'Arabîyye", *Arabic Varieties: Far and Wide Proceedings of the 11th International Conference of AIDA*, Bucharest, 2016, s. 485-492.

²⁸ Suçin'in Fransa'da düzenlenen Onikinci Uluslararası AIDA Konferansı'nda sunduğu bu çalışması için bkz. Suçin, M. Hakkı. "es-Sunâiyyât fi'l-Lehce el-Arabîyye el-Mahkiyye fi Mardin", 12th International Conference of AIDA, Aix Marseille University, 30 Mayıs - 2 Haziran 2017.

²⁹ Ağbaht, bu çalışmasında Hatay Arap diyalektinin dil özelliklerini Dünya Dil Yapıları Atlası'na göre ele alıp incelemiştir. Bkz. Ağbaht, Mahmut. *Hatay Yerleşik Arap Dialektleri: Wals'e Göre Dil Özellikleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.

³⁰ Ağbaht ve Arnold bu çalışmalarında Hatay'ın Dursunlu köyünde konuşulan Arap diyalektini sesbilim ve biçimbilim yönünden incelemişlerdir. Bkz. Ağbaht, Mahmut. Werner, Arnold. "Antakya'nın Dursunlu Köyünde Konuşulan Arap Dialekti" *Nüsha*, Sayı: 39, 2014, s. 7-26.

Toprak'ın Siirt'te konuşulan Arap diyalektine girmiş yabancı kelimeleri konu aldığı “*Dirâse ‘an Kelimâtin Dahîletin fî Lehcet-i S’ird el-‘Arabiyye*”³¹ isimli çalışması bu alanda önemli bir boşluğu kapatmaktadır.

Mutki-Sason bölgesinde konuşulan Arap diyalekti hakkında yapılmış çalışmalardan bir tanesi de doktora eğitimine yurt dışında devam eden Akkuş'un kaleme aldığı “*The Arabic Dialect of Mutki-Sason Areas*” isimli araştırmadır. Akkuş'un bu konu ile alakalı bir diğer önemli çalışması da “*Peripheral Arabic Dialects*” ismini taşımaktadır.³²

Orhan, “*Midyat yöresel Arapçasında (Muhallemi) anlatılar ve özellikleri*” isimli çalışmasında, Midyat ve çevresinde konuşulan Arap diyalektinin fasih Arapça'ya olan benzerliği ve ayrıldığı noktaları sözlü kültürün birer ögesi olan türkü, şiir, atasözü, deyim, tekerleme, ninni, mani, dua, beddua, temenni, bilmece ve hikâye gibi derleme örneklerle ortaya koymaya çalışmıştır (Orhan, 2014). Bu minvalde Abdülhadioğlu'nun “*Mardin'deki Arapça Sözlü Kültürünün Korunmasında Hikâye Gecelerinin Rolü*” isimli çalışmasını da zikretmekte fayda vardır.³³

Acat, “*Dirasatun Mukârana fî'l- ‘Anâsiri’l-Muştereketi fî'l-Leheceti’l-‘Arabiyyeti’l-Anâtüliyyeti’l-Mu‘âsıra*” isimli çalışmasında M. Swadesh'in yüz (100) kelime listesi baz alınarak diyalektler arası yakınlık-uzaklık ilişkisi ortaya konmaya çalışılmıştır. “*Mhallemî Lehçesinde Kullanılan Atasözü Ve Deyimlerin Fasih Arapçada Kullanılan Atasözü ve Deyimlerle Mukayesesi*” başlıklı makalesinde Midyat'ta kullanılan atasözü ve deyimlerin fasih Arapça ile mukayesesi yapılmış, benzer ve farklı özellikleri göz önünde bulundurularak birkaç kategoride değerlendirmesi yapılmıştır. “*Mhallemî Lehçesinde Kullanılan Atasözü ve Deyimlerin Siirt Arapçasında Kullanılan Atasözü ve Deyimlerle Mukayesesi*” isimli çalışmasında ise Midyat ve çevresinde hala canlı bir şekilde kullanılan atasözü ve deyimlerin Siirt ve çevresinde kullanılan atasözü ve deyimlerle karşılaştırması yapılmıştır. Ayrıca Acat ve el-Zyadat'ın Midyat ve çevresinde kullanılan Mhallemi atasözleri konusunda birlikte hazırladıkları “*el-Kiyemu’l-Ahlâkiyye fî’l-Emsileti’l-Muhallimeyye*” isimli çalışmaları da mevcuttur.³⁴

Anadolu'da konuşulan Arap diyalektleri üzerine Arap dünyasında yapılmış birkaç çalışmaya göz atmakta fayda vardır. Osman, “*el-Lehçeti’l-‘Arabiyyeti’l-Muhallemiyye Beyne’l-Fasîhi ve’l-*

³¹ Toprak, bu bildirisinde Siirt Arap diyalektine diğer dillerden geçmiş kelimeler üzerine tahliller yapmıştır. Bkz. Toprak, Faruk. “*Dirâse ‘an Kelimâtin Dahîletin fî Lehcet-i S’ird el-‘Arabiyye*”, *Arabic Varieties: Far and Wide Proceedings of the 11th International Conference of AIDA*, Bucharest, 2016, s. 541-544.

³² Mutki-Sason bölgesinde konuşulan Arap diyalekti üzerine yapılan araştırmaların henüz yeterli seviyede olduğu söylenemez. Bu açıdan Akkuş'un bu coğrafya diyalektleri üzerine yaptığı bu çalışmalar yapılacak yeni araştırmalara kaynak teşkil edeceği umulmaktadır. Bkz. Akkuş, Faruk. “*The Arabic Dialect of Mutki-Sason Areas*”, *Arabic Varieties: Far and Wide Proceedings of the 11th International Conference of AIDA*, Bucharest, 2016, s. 29-40; Akkuş, Faruk. “*Peripheral Arabic Dialects*”, *The Routledge Handbook of Arabic Linguistics*, Elabbas Benmamoun and Reem Bassiouney (eds), Publisher: Routledge, 2018. (ISBN-10:1138783331).

³³ Abdülhadioğlu, bu çalışmasında Mardin'de hikâye anlatı geleneğinin Arapça kültürü ve burada konuşulan yerel Arap diyalektini muhafaza etmede nasıl bir rol üstlendiği konusunu işlemiştir. Geniş bilgi için bkz. Abdülhadioğlu, Ahmet. “*Mardin'deki Arapça Sözlü Kültürünün Korunmasında Hikâye Gecelerinin Rolü*”, *Mukaddime*, 2016, 7(2), 243-257 doi: 10.19059/mukaddime.82199.

³⁴ Sözlü kültür öğelerinin günümüze kadar taşınmasına en büyük katkıyı sağlayan atasözü ve deyimler her toplumda olduğu gibi Mersin, Adana, Gaziantep, Şanlıurfa, Mardin, Batman, Şırnak, Siirt, Muş ve Bitlis gibi farklı Arap diyalektlerin konuşulduğu çevrelerde de yüzyıllardır canlı bir şekilde kullanılmaktadır. Bkz. Acat, Yaşar. “*Mhallemî Lehçesinde Kullanılan Atasözü Ve Deyimlerin Fasih Arapçada Kullanılan Atasözü Ve Deyimlerle Mukayesesi*”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Kasım-2016 Cilt:8 Sayı:2 (16), s. 694-704; Acat, Yaşar. “*Mhallemî Lehçesinde Kullanılan Atasözü ve Deyimlerin Siirt Arapçasında Kullanılan Atasözü ve Deyimlerle Mukayesesi*”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 62 , p. 245-254, Winter I 2017; Acat, Yaşar ve al-Zyadat, Tayseer Mohammad. “*el-Kiyemu’l-Ahlâkiyye fî’l-Emsileti’l-Muhallimeyye*”, *Romano-Arabica- ‘Âmmiyya and Fusha in Linguistics and Literature-*, Editura Universitatii din Bucureşti, Bucharest, 2014, XIV, s. 7-18; Acat, Yaşar. “*Dirasatun Mukârana fî’l- ‘Anâsiri’l-Muştereketi fî’l-Leheceti’l-‘Arabiyyeti’l-Anâtüliyyeti’l-Mu‘âsıra*” elArabiyye el-Anadolıyyeti el-Muasira”, *Arabic Varieties: Far and Wide Proceedings of the 11th International Conference of AIDA*, Bucharest, 2016, s. 13-19;

'*Âmmî ve 'd-Dahîl*' ile "*el-Muhallemiyye*" başlıklı çalışmalarında Mhallemî diyalakti ile bu diyalakti konuşan topluluk hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş ve bu diyalakte ait atasözü, deyim, şarkı, şiir ve hikâye gibi sözlü kültür öğelerini takdim etmiştir.³⁵ Aynı şekilde el-Bekrî "*el-Fasîhu fi 'l-Lehceti 'l-Mavsiliyye*" isimli eserinde "el-Cezîretü'l-Furâtiyye" bölgesinde konuşulan Arap diyalaktleri üzerine önemli bilgiler sunmaktadır.³⁶

Önel, "*Harran Araplarında Dil Ve Edebiyat Bağlamında Arapça Meseller Ve Tahlilleri*" isimli çalışmasında Harran şehrinde yaşayan Arapların konuştuğu Arap diyalaktini meseller örneğinde ele alarak özelliklerini tespit etmeye çalışmıştır.³⁷

Özcan 2017 yılında tamamladığı "*Harran Arapçası (Dil ve üslup özellikleri)*" isimli çalışması ile Şanlıurfa'nın Harran İlçesinde konuşulan Arap diyalaktini araştırmıştır.³⁸

KAYNAKÇA

- Abdülhadioglu, Ahmet. "Mardin'deki Arapça Sözlü Kültürünün Korunmasında Hikâye Gecelerinin Rolü", *Mukaddime*, 2016, 7(2), s.243-257 doi: 10.19059/mukaddime.82199.
- Acat, Yaşar. "Dirasatun Mukârana fi'l- 'Anâsiri'l-Muştereketi fi'l-Leheceti'l-'Arabîyyeti'l-Anâtûliyyeti'l-Mu'âsıra" elArabîyye el-Anadolîyyeti el-Muasira", *Arabic Varieties: Far and Wide Proceedings of the 11th International Conference of AIDA*, Bucharest, 2016, s. 13-19.
- Acat, Yaşar. "Mhallemî Lehçesinde Kullanılan Atasözü Ve Deyimlerin Fasîh Arapçada Kullanılan Atasözü Ve Deyimlerle Mukayesesi", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Kasım-2016 Cilt:8 Sayı:2 (16), s. 694-704.
- Acat, Yaşar ve al-Zyadat, Tayseer Mohammad. "el-Kiyemu'l-Ahlâkiyye fi'l-Emsileti'l-Muhallimeyye", *Romano-Arabica- 'Âmmiyya and Fusûa in Linguistics and Literature-*, Editura Universitatii din Bucureşti, Bucharest, 2014, XIV, s. 7-18.
- Acat, Yaşar. "Mhallemi Lehçesinde Kullanılan Atasözü ve Deyimlerin Siirt Arapçasında Kullanılan Atasözü ve Deyimlerle Mukayesesi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 62 , p. 245-254, Winter I 2017.
- Ağbaht, Mahmut. *Hatay Yerleşik Arap Dialektleri: Wals'e Göre Dil Özellikleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.
- Ağbaht, Mahmut. Werner, Arnold. (2014). "Antakya'nın Dursunlu Köyünde Konuşulan Arap Dialekti" Nüsha, Sayı: 39, s. 7-26.
- Aka, Murat. "Türkiye'de Diller ve Etnik Gruplar", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* Sayı: 1/1 2012 s. 293.
- Akkuş, Faruk. "The Arabic Dialect of Mutki-Sason Areas", *Arabic Varieties: Far and Wide Proceedings of the 11th International Conference of AIDA*, Bucharest, 2016, s. 29-40.

³⁵ Osman ve İsmail tarafından kaleme alınan *el-Muhallemiyye* isimli eser Abdülhadi Timurtaş tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. Osman, Abdulkadir. İsmail, Hasan. *el-Muhallemiyye*, Dâru'l-Mellâh, yy., ty.; Osman, Abdulkadir. *el-Lehceti 'l-'Arabîyyeti 'l-Muhallemiyye Beyne 'l-Fasîhi ve 'l-'Âmmî ve 'd-Dahîl*, yy., 2011; Ayrıca kitabın Türkçe çeviri için bkz. Osman, Abdulkadir. İsmail, Hasan. *Muhallemler / Kimlik, Tarih ve Dil*, (Çev. Abdülhadi Timurtaş), Seyda Kitabevi, Diyarbakır, 2016.

³⁶ el-Cezîretü'l-Furâtiyye hakkında geniş bilgi için bkz. Şeşen, Ramazan. "Cezire", *DİA*, yıl: 1993, cilt: 7, s. 509-511

³⁷ Önel, *Harran Araplarında Dil Ve Edebiyat Bağlamında Arapça Meseller Ve Tahlilleri*, s. 9.

³⁸ Özcan, bu çalışmada, insanlığın en eski yerleşim yerlerinden biri olarak sayılan Harran'da konuşulan Arap diyalakti ile ilgili dil özelliklerini ele alarak söz konusu lehçede söylenmiş şiir, atasözü ve deyimlere yer vermiştir. Bkz. Özcan, İbrahim. *Harran Arapçası (Dil ve üslup özellikleri)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2017.

- Akkuş, Faruk. "Peripheral Arabic Dialects", *The Routledge Handbook of Arabic Linguistics*, Elabbas Benmamoun and Reem Bassiouney (eds), Publisher: Routledge, 2018. (ISBN-10:1138783331).
- Alp, Musa ve Özcan, Yusuf. "Adana-Akkapı Araplarının Fasih Arapçayı / Kuran Arapçasını Anlama Düzeyleri Üzerine Bir İnceleme", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Nisan-2017 Cilt: 9 Sayı:1 (17), s. 204.
- Arpa, Abdulmuttalip. "Fasîh (Kur'ân) Arapça Bağlamında Hatay ve Siirt Ağızları Arasında Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies Dergisi*, Sayı: 31, Yıl:2015, s. 9-19.
- Blanc, H. *Communal Dialects in Baghdad*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Harvard Middle Eastern Monographs X), 1964.
- Borg, Alexander. *Cypriot Arabic*, Stuttgart: Steiner, 1985.
- Cengiz, Emin. *İbn Ebî Zemenîn ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz Adlı Eserinin Filolojik Açından İncelenmesi*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Yozgat, 2017.
- Csató, Eva Agnes. Isaksson, Bo. Jahani, Carina. *Linguistic Convergence and Areal Diffusion: Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic*, London-New York, 2005.
- Çıkar, M. Şirin. Timurtaş, Abdulhadi. "Mardin-Ömerli'de Kullanılan Arap Lehçesi Üzerine Dilsel Bir Tahlil", *Uluslararası Ömerli Ömeran ve Çevresi Sempozyumu*, 2011, İstanbul, Kent Işıkları Yayınları, 2012, s. 313-415.
- Çıkar, M. Şirin. Timurtaş, Abdulhadi. "Siirt Yöresinde Konuşulan Arapçanın Temel Özellikleri", *Nüsha*, Yıl: 9, Sayı: 28, 2009, s. 87-112.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mecmûatü'l-Meânî (Mecmûatü'l-Hakkı)*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, Diyarbakirli Said Paşa Vakfı Böl., No: 576.
- Feriha, Enis. *el-Lehecât ve Üslûbu Dirâsetihâ, Dâru'l-Cîl*, Beyrut, 1989/ 1409.
- Fink, Andreas. "Der arabische Dialekt von Hasankeyf am Tigris (Osttürkei): Geschichte – Grammatik – Texte – Glossar", (*Semitica Viva*), Harrassowitz Verlag, 2017.
- Görgin, M. Şefik. *Arapça Qeltu Lehçesi Siirt Arapçası 'Arabi'l-Welâyê*, Özel Basım, 2014.
- Grigore, George. *L'arabe parlé à Mardin monographie d'un parler arabe «périphérique»*, Editura Universităţii din Bucureşti, Bucharest, 2007.
- Gül, Necim. *Siirt Arapçasını Kurtarmak*, Sage Yayıncılık, Ankara, 2013.
- Jastrow, Otto, "Anatolian Arabic", *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. Leiden, 2006, 87-96.
- Jastrow, Otto. "Arabic dialects in Turkey - towards a comparative typology" *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2006, XVI, s. 153-164.
- Karadeniz, Hayrettin. *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.
- Lahdo, Ablahad. "Turkish influence on the Arabic dialect of Tillo", *Turkic Languages*, 2004. 8, 122-137.

- Orhan, Davut. Midyat yöresel Arapçasında (Muhallemi) anlatılar ve özellikleri, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2014.
- Osman, Abdulkadir. el-Lehcetü'l-'Arabiyyetü'l-Muhallemiyye Beyne'l-Fasîhi ve'l-'Âmmî ve'd-Dahîl, yy., 2011.
- Osman, Abdulkadir. İsmail, Hasan. el-Muhallemiyye, Dâru'l-Mellâh, yy., ty.
- Önel, Abdulkadir. Harran Araplarında Dil Ve Edebiyat Bağlamında Arapça Meseller Ve Tahlilleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2016.
- Özcan, İbrahim. Harran Arapçası (Dil ve üslup özellikleri), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2017.
- Özcan, Yusuf. Tarsus Arap Dialekti, Türkiye Alim Kitapları, Almanya, 2016.
- Procházka, Gisela. Procházka, Stephan. "The Arabic speaking Alawis of the Çukurova: The transformation of a linguistic into a purely religious minority" Linguistic Minorities in Turkey and Turkic-speaking Minorities of the Peripheries, Edited by: Christiane Bulut. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Procházka, Stephan. Die Arabischen dialekte der Çukurova, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2002.
- Procházka, Stephan. "Does geographical periphery imply linguistic periphery? – The examples of the Arabic dialects of Cilicia and Urfa in Southern Turkey." In: Romano-Arabica, Bucharest, 2006-07, 109-132.
- Procházka, Stephan. "From Language Contact to Language Death: The Example of the Arabic Spoken in Cilicia (Southern Turkey)" Orientalia Suecana, XLVIII, ss. 115-125, 1999, Swedish.
- Procházka, Stephan; "Dil İlişisinden Dil Ölümüne: Kilikya'da (Güney Türkiye'de) Konuşulan Arapça Örneği", (Çev. Muna Yüceol Özezen), The Journal of Mesopotamian Studies, C: 2/2, Yaz 2017, s. 181-195.
- Ritter, Hellmut. Die Volkssprache der syrischen Christen des Tur-Abdin. Beirut 1967.
- Sasse, Hans-Jürgen. 1971. Linguistische Analyse des arabischen Dialekts der Mhallamiye in der Provinz Mardin (Südosttürkei). Ph.D. diss., University of Munich.
- Sibeyveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî, el-Kitab, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Mektebetü Hancî, Kahire, 1988.
- Socin, A., "Der Arabische Dialekt Von Mosul Und Mardin", Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, C. 36, S. 2, 1882 (Almanca), s. 238- 277.
- Stroemer, Harry. "The Arabic dialect of Antakiya". Semitic studies in honor of Wolf Leslau, ed. Alan S. Kaye, II, 1515–1519. Wiesbaden: O. Harrassowitz. 1991.
- Şayır, Mehmet. Mardin'de Konuşulan Arapça Lehçenin Sesbilgisi, Biçimbilgisi Ve Sözdizim Bakımından İncelenmesi, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2017.
- Şayır, Mehmet. "el-Emsalu Fi Lehceti Mardini'l-Arabiyye", Arabic Varieties: Far and Wide Proceedings of the 11th International Conference of AIDA, Bucharest, 2016, s. 485-492.
- Şeşen, Ramazan. "Cezire", DİA, yıl: 1993, cilt: 7, s. 509-511.

-
- Toprak, Faruk. "Dirâse 'an Kelimâtin Dahîletin fi Lehcet-i S'ırd el-'Arabiyye", *Arabic Varieties: Far and Wide Proceedings of the 11th International Conference of AIDA*, Bucharest, 2016, s. 541-544.
- Ülgen, Emrullah. *Kur'an'ın Yorumlanmasında İ'rabın Rolü (İ'râbu'l-Kur'ân)*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015.
- Yüceol Özezen, Muna. "Çukurova Arapçasına Türkçeden Geçmiş Fiil Kökleri", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt.25, ss.195-214, 2016